

הספרות, כיסופים למשיח

הספרות לוחשת "לא כך צריך היה להיות", ובקול שני היא גם מוסיפה: "זה לא יכול היה להיות אחרת".

אל השאלה "מהי ספרות" אני ניגשת דרך סצנה החותמת את המחזה של צ'כוב "הדוד וניה". "הדוד וניה" הוא מחזה עצוב על משפחה אחת של אצולת קרקע זעירה שכבר ירדה מנכסיה ובניה כלואים באחווה פרובינציאלית מתפוררת. העלילה רצופה דיאלוגים על הבזבוז סר הטעם של חיי הגיבורים האלה, חיים שנשכחו והם מתקרבים אל סופם. רק לרגע אחד מתעוררת בלבן של שתיים מן הדמויות תקווה לאיזה דבר שיקרה ויסיט את החיים ממסלולם. הדוד וניה וגם אחייניתו סוניה חוו רגע של אהבה במהלך המחזה – וניה התאהב באישה שנשא גיסו הפרופסור אחרי שהתאלמן מאחותו, וסוניה התאהבה ברופא שהיה בא לטפל בפרופסור. אך אהבתם לא נענתה, ונרקם רק שבריר־רומן בין האהובים שלהם, אשת הפרופסור והרופא, ואפילו זה היה חטוף, מוחמץ ועגום. הסיפור מסתיים בכך שכולם מלבד סוניה, וניה וכמה משרתים זקנים נוסעים מהאחווה לצמיתות. השעה היא שעת ערב, שומעים מישהו אומר "זהו. נסעו", וכולם ניגשים בשקט למלאכת ניהול האחווה, עבודת ניירת, חישובי הוצאות. אחד היושבים לוקח לידי גיטרה ומתחיל לפרוט. הדוד וניה מפר את השתיקה, "ילדה שלי", הוא אומר לסוניה, "כל כך כבד לי, אם היית יודעת כמה כבד לי". וסוניה עונה לו: "מה אפשר לעשות, צריך לחיות. ואנחנו נחיה, דוד וניה. נעבור שורה ארוכה של ימים, של ערבים שאין להם סוף; נקבל בסבלנות את כל המבחנים של הגורל. נעבוד למען אחרים גם עכשיו וגם כשנהיה זקנים, בלי מנוחה, וכשתגיע השעה נמות בשקט, בכניעה. ושם מעבר לקבר נספר שסבלנו, שבכינו, שחיינו היו מרים, ואלוהים ירחם עלינו, ושנינו, דוד וניה, וניה יקר שלי, אתה ואני נזכה לראות חיים מלאי אור, יפים וזוהרים, אנחנו נהיה מאושרים ונביט לאחור על כל הצרות שלנו בחיך, בחיבה – וננוח. אני מאמינה בכל לבי... אנחנו ננוח, אנחנו ננוח! נשמע את קולות המלאכים, נראה את השמים זרועים יהלומים, נראה איך כל הרע שעל כדור הארץ, כל

הייסורים והסבל, שוקעים וטובעים ברחמים שימלאו את העולם כולו [...] דוד וניה, מסכן שלי, אתה בוכה. כל חיין לא ידעת אושר. אבל חכה, דוד וניה, חכה, אנחנו ננוח, אנחנו ננוח, אנחנו ננוח*.

שוב ושוב אני חוזרת אל המילים היפות, הנאיביות האלה של סוניה, הנשמעות על רקע ההד הנגדי של וניה, "כמה כבד לי, כמה כבד לי". אני שואלת מה יש במילים של סוניה שמושך ומעורר לחפש בהן, ובייחוד באמביוולנטיות העמוקה שלהן, תשובה לשאלה "מהי ספרות". אולי העובדה שהדברים חדורי האמונה רק מוסיפים לעצבות השורה עליי בסיום המחזה היא שהופכת את המונולוג כולו למעניין כל כך, אולי האמביוולנטיות נעוצה בחוסר היכולת לתפוס את מצב הרוח של סוניה, להבין את הטון שלה, לדעת אם היא עצמה מאמינה למה שהיא אומרת, להבין אם היא התמימה שבין הגיבורים או הנבונה מכולם, לתפוס אם בחזרה המתנגנת שלה על המילה האחת "ננוח" יש יותר מן האמונה בגאולה או מן הציפייה למוות שישים קץ לכול. וכל זה מביא אותי למחשבה גם על האמביוולנטיות של הציפייה של סוניה למשיח, שהוא ספק מתקן עולם, ספק מאזין, ספק משורר.

כן, יהודים היו קוראים למה שסוניה מצפה לו "משיח". סוניה היא בוודאי לא דמות משיחית כי אין בציפייה שלה אותה בהילות שמאפיינת את הדחף המשיחי; אין בה תביעה לתיקון ממשי של הקלקול של ההווה ואין בה יצר ההסתערות אל הזמן ההיסטורי במאמץ להטות את מחוגי השעון שלו. הציפייה של סוניה למשיח היא למעשה היפוכה של המשיחיות: יש בה הכרת האפרוריות של שורות ארוכות ארוכות של ימים וקבלת עול העמל הסיזיפי והרגשת האדישות הקרה של ההווה לאדם ולסבלו. הכיסופים של סוניה לגאולה הם כיסופים מפוכחים, הם משיחים לפי תומם מהם חייה באמת. גם למשיח עצמו יש כאן צורה מיוחדת. הוא מצפה לסוניה מעבר לקבר בעיקר כדי שתוכל להעיד, לספר באוזניו, שחייתה, שבכתה, שסבלה, שהחיים היו מרים. היא תספר לו והוא יישא, מעבר לחייה, מעבר לקברה, את סיפורה. המשיח הוא אפוא אותו אספן נצחי של סיפורים; הסיפור ייאסף אליו, והעולם יתרחק עוד ועוד, וככל שיתרחק הוא יתייפה.

המשיח הוא פיגורה של טרנספורמציה מוסרית-אסתטית, הוא עושה משהו מן המילים. גם הוא, אותו משיח, מעצם היותו נמען בכוח, מעצם הציפייה לו, כבר נוכח בסצנה הזאת כהד של הדוברת. יש משהו בפנייה של סוניה אל אותו נמען אחרון שמעבר לקבר, שבעבורו היא מחברת את סיפורה. יש משהו בפנייה הזאת שמושך וכמו משחרר את המילים שלה מגרונה, מפקיע אותן מגופה שלה אל המרחב האחר, הגדול, של הנצח. ונדמה שבשקט הזה של ההתכנסות השפופה בשעת ערב, על רקע צלילי הנגינה של הגיטרה ודמותו הדוממת של הדוד היושב שם לצידה, בחשכה של החלל התיאטרלי, המילים נעטפות היד דמוי-הילה; הן בוקעות כעת מתחום גבול החיים, מתחום גבול המובן, והן נשמעות מן המרחב שהוא הספרות. ושם, במרחב העמום הזה, במרחב הספרותי, שם, מתגלגל הסבל ביופי.

אין זה אומר שהספרות נועדה למלט את האדם מהכרת המציאות הממשית של חייו,

* א' צ'כוב, הדוד וניה, עברית: ערן בניאל, רמת גן, מרכז ישראלי לדרמה ליד "בית צבי" בית הספר לאמנות הבמה והקולנוע, תשמ"ו, עמ' 71.

ולא שהספרות מייפה את הסבל האנושי – נדמה לי שדווקא להפך, כמו במקרה של סוניה: ככל שציפייתה הנאיבית יפה יותר, כך נעשה סבלה הממשי, היומיומי מוחשי ואמיתי יותר. גלגולו של סבל ביופי אין משמעו שיכוכו, אלא שאין הסבל מוצא דרך אל הספרות, אפשר כמעט לומר שהוא לא יכול להיות מיוצג בה, אלא מבעד לאותו חריץ הסתננות של מה שאני מכנה כאן כיסופים למשיח. את כתב האישום כנגד הכיעור והעוול מגוללת הספרות באותם רגעי כיסופים ולכן הם תמיד מבליחים דווקא בקודרות ובתהומיות שביצירות.

סוניה אינה היחידה שכותבת את הספרות באותו מודוס של כיסופים למשיח. עולה בזיכרון דמותו של הירשל, הנער המיוסר, גיבור "סיפור פשוט" של עגנון, שהסביבה רמסה את חלום אהבתו היפה משרק נפקח אל העולם. רק סמוך לסיום, כשהירשל כבר נושא בהשלמה את החיים חשוכי האהבה שנגזרו עליו, הוא מושלך לרגע אחד יחיד מעצמו, מבדידותו ומחיייו, בשעה שהוא חולף על פני קבצן סומא שמנגן מנגינה שאין לה תחילה ואין לה סוף. והמנגינה היא נישאת אל הירשל כאילו הייתה אותו שיר ערש שלא שרה לו אמו מעולם. אני חושבת על גולדמן גיבור "זיכרון דברים" של יעקב שבתאי, ועל מסע הזיכרון ארוך אל העבר המשפחתי האומלל ואל החיים בצל האב הרודן קהה הרגש. רק פעם אחת פוצע את מסכת הכאב זיכרון יחיד של הליכה שבתית לים. גולדמן נזכר כיצד באותו יום אביו "החזיק אותנו בידו החזקה והם פסעו להם לאט לבדם בחולות הלבנים, [...] בדומייה עמוקה, שבתית, והים התגלה לעיניים בכל יופיו – כחול ושקט ואין-סופי, ואביו הצביע בידו השזופה כלפי האופק שהתמזג ברכות רבה עם הים ואמר ששם נמצאות ארצות יפות איטליה וצרפת וספרד ואנגליה והולנד, ושם חוצים את הים הזה מגיעים אליהן, ואחר כך נכנסו אל הים לאט ובזהירות ואביו של גולדמן לקח לפתע את ידו של גולדמן ואחז בה חזק והתרה בו שלא יתרחק".* לבסוף עולה על דעתי אפילו אותו סיום החותם את מסכת החיים והמשפט האיום של יוזף ק. של קפקא. רגע אחד לפני הוצאתו של ק. להורג, כשהוא רכון מטה לפני התליין, מספיק הגיבור להבחין במראה תעתועים של דמות, אולי זהו חבר, הוא חושב, ואולי הוא השופט שלא זכה לפגוש, והוא מרים בתקווה אחרונה את ידיו ופושט אצבעותיו לשם.

אפשר היה לומר למקרא אותן הבלחות של יופי שכוחה של ספרות בזה שהיא מציעה נחמה, אפשר כמעט לחשוב שיופיה ברגעים האלה הוא יופי מנחם. לי נדמה שאם זו נחמה, הרי היא נחמה מן הסוג הספרותי, כלומר, כזאת שכמו המילים של סוניה היא לא באמת מנחמת, כזאת שפעולתן היא לעולם פעולה כפולה: היא מרוממת ופוצעת גם יחד. היא מציפה אותנו בכיסופים לאותו יופי מוסרי נשגב, ובה בעת מזכירה שזה אותו היופי שניטל מן החיים עצמם. היא לוחשת "לא כך צריך היה להיות", ובקול שני היא גם מוסיפה: "זה לא יכול היה להיות אחרת".

* 'שבתאי, זכרון דברים, תל אביב, הקבוץ המאוחד, 1994, עמ' 156.